

תכונות גרועות — פגם או אתגר השוואת עמדת היהדות לעמדות פסיכולוגיות

המאמר מתאר מחלוקת שפרצה לפני יותר ממאה שנה באשר לסיפור שמוכח בפירוש "תפארת ישראל" על המשניות. תוכן הסיפור הוא שמשו רבנו נולד בעל תכונות גרועות אלא שהתגבר עליהן. הסיפור עורר ביקורת חריפה מצד כמה מגדולי הרבנים, אם כי נמצאו גם מגינים. הרעיון המרכזי אכן מקובל במחשבת החסידות.

המאמר דן בהשלכות הסיפור ומשמעותו לפי השקפת היהדות על טבע האדם והאתגר העומד לפניו, משווה השקפה זו לתיאוריות פסיכולוגיות מקובלות הדנות במהות האדם, ומנסה להבהיר את נושאי המחלוקת על ידי העמדתם וניסוחם בכלים פסיכולוגיים. ואכן, טיעונים מסוימים נראים כניתנים להשוואה. טענה מרכזית במאמר היא, שקיים קושי בהשוואת השקפת היהדות לתיאוריות פסיכולוגיות משום שהיהדות עוסקת בהערכות מוסריות חינוכיות, בעוד שהמערכת הפסיכולוגית אינה שיפוטית. הדיונים נוגעים בעקרונות חשובים ביהדות ובפסיכולוגיה, כגון שאלת טוב ורע באדם, האם האישיות הבסיסית ניתנת לשינוי, איזו דרך מובילה את האדם לעלייה רוחנית, והאם משמעותן של המלים "תכונה" ו"יצר" זהות הן.

לפני יותר ממאה שנה פרצה בקרב רבני ישראל מחלוקת בעקבות קטע בפירוש "תפארת ישראל" על המשניות.¹ הוויכוח מעניין מכמה סיבות ונעסוק בהיבטים שונים שלו, ובעיקר נתרכז בשאלה זו: האם יש לראות פגם בעמדה האומרת שמשו רבנו נולד בעל מידות ותכונות גרועות? ברור ששאלה זו רלוואנטית לראיית היהדות את מהותו של האדם. בעל תפארת ישראל, ר' ישראל ליפשיץ, דן באמרה שבמשנה האחרונה במסכת קידושין: "טוב שברופאים לגיהנום". הוא מפרש שהדבר נאמר על רופא מומחה שבגאוותו אינו מתייעץ עם חבריו ואינו מעיין בספריו וסומך רק על חכמתו, אולם אם הרופא מתנהג בענווה ואינו סומך רק על דעתו, הרי "יגדל שכרו ושבחו" משום שכבש את יצרו והתגבר על הירוותו. לשם ביסוס גישה זו מביא המפרש סיפור שהוא מכנהו "נחמד":

כשהוציא משרע"ה את ישראל ממצרים, שמעו עמים ירגזון וגו', ויתמהו מאד על זה האיש משה... ולכן התעורר מלך... וישלח צייר מובחר לצייר תמונת המנהיג הגדול הזה ולהביאו אליו. וילך הצייר ויצייר תמונתו ויביאהו... ויאסוף [המלך] כל חכמי חרשים אשר לו, וישאל להם לשפוט על פי פרצוף פניו של משה כפי המצוייר, לדעת תכונת טבעו ומדותיו... וישיבו כל החכמים... אם נשפט על פי ציור קלסתר פניו... נאמר לאדונינו כי הוא רע מעללים, בגאות וחמדת הממון

ובשרירות הלב, ובכל חסרונות שבעולם... ויקצף המלך מאד... ויחרדו האנשים מאד... ויתנצלו את עצמם הצייר והחכמים, כל אחד בחסרון ידיעת חברו, הצייר אמר אני ציירתי כהוגן, והחכמים שגו בידיעתם, והחכמים גללו כל החסרון על הצייר שלא צייר תמונת משה כהוגן, והמלך אשר נכסף לדעת מי משניהן צודק, נסע ברכבו... ובבואו וישא עיניו וירא את משה איש אלקים... ויבט והנהו כתמונתו... ויפג לבו... וילך ויבוא בעצמו... ויספר למשה כל הדברים האלה אשר נעשו... הנה קודם ראיתי פניך פני אלקים אמרתי אך אולי הצייר שגה במלאכתו, לבעבור חכמי מפורסמים לבקיאים מאד בחכמת [הפיזיאנאמי] ואין דוגמתם, אך עתה אחרי ראותי כי תמונתך מכוונת אל הציור אשר הביא הצייר, לא נותר בי נשמה רק לומר כי חכמי בגדו בי... ויען משה... לא כן. גם הצייר גם חכמך, נפלאים הם בידיעתם וחכמתם, אולם דע לך, כי לולי הייתי בטבע באמת כפי ששמעת ממדותי, לא טוב אנוכי מבול עץ יבש... אמנם כן ידידי, לא אבוש לומר לך, כי כל החסרונות אשר שפטו עלי חכמך, כולם קשורים בי בטבע... ואני בכח אמיץ הנה התחזקתי ורדיתי וכבשתי אותם, עד אשר קניתי לי הפוכם לטבע שני...

הוויכוח שהתעורר עקב סיפור זה, התמקד בשתי נקודות: א. האם אכן מעשה זה קרה? הדיון בשאלה זו התרכז, בין היתר, בחיפוש אחר המקור לסיפור. הרבנים רפפורט ורבינוביץ-תאומים (האדר"ת) טענו בלהט, שסיפור זה נלקח מספרות עתיקה לא-יהודית.² ב. בשאלה היותר עקרונית, כפי שצוין לעיל: האם יש פגם בהנחה שמשה רבנו נולד בעל תכונות רעות? מתברר, שעמדה זו מצאה לה קן בתורת החסידות. יש לציין שאחד מגדולי הרבנים אז, ר' יוסף זכריה שטרן, יצא להגנתו של בעל תפארת ישראל.³ מלבד חשיבותה של שאלה זו כשלעצמה, היא ראויה לדיון בשל השלכותיה על עמדת היהדות כמהותו של האדם ודרכי עבודת השם, הגזרות מקבלת הנחה זו.⁴

תיאוריות פסיכולוגיות בשאלת מהותו של האדם

הפסיכולוג שטוב כותב שמסלו ורוג'רס סבורים שהאדם ביסודו הוא טוב:

לדעתו [של מסלון] לאדם יש גרעין שנולד אתו שבהחלט אינו רע — או שהוא טוב לפי המשמעות המקובלת בתרבות שלנו, או נייטראלי... הוכחה לכך שהאדם בטבעו טוב היא העובדה שטיפול "חושף" גורם להפתחת תוקפנות... ותכונות שליליות אחרות, ומוסיף אהבה, חמלה, ויצירתיות... עמדתו של רוג'רס ועמדת פרום משנותיו הראשונות זהות עם גישתו של מסלו, והם מאמינים שהאדם ביסודו טוב.⁵

שטוב גם מציין את פרויד כתיאורטיקן הסבור שבני-אדם ביסודם הם אנוכיים. הפסיכולוג האקסיסטנציאליסט רולו מאי מגיב כלפי דעתו של רוג'רס שהאדם ביסודו טוב, וכותב: "אולם בעיית הרוע כה חשובה וקריטית, שאנו מצויים לראותה בצורה בהירה". הוא מזכיר לרוג'רס את שיחתו עם מרטין בובר: "אמרת שהאדם ביסודו טוב, ובובר הגיב — אדם ביסודו טוב-רוע". ומאי ממשיך ואומר: "עמדתי היא, שאנו מוכרחים לכלול בהשקפת עולמנו מבט על הרוע בעולם ובתוכנו, אף-על-פי שזה פוגע בנרקסיזם

שלנו". להלן נעמת ונשווה דעות אלו עם עמדות חכמי ישראל, כפי שבאו לידי ביטוי בוויכוח על-אודות דברי בעל תפארת ישראל. ראוי להדגיש שהמדען הדגול קונרד לורנץ, שהשפיע רבות על הפסיכולוגיה המודרנית, סבור שהתוקפנות והרוע טבועים בטבע האדם.⁷

תגובות חכמי ישראל על דברי תפארת ישראל

צוין לעיל שהרבנים רפפורט והאדר"ת התנגדו בחריפות לדברי התפארת ישראל. כותב האדר"ת: "בדבר אשר מעודי מאז ראיתי כן בספר תפארת ישראל, נצטערתי מאד, וכמה פעמים גערתי בהמדברים מזה, ואמרת בקהל עם כי במחילה מכבוד הגאון תפי"ש ז"ל לא יפה עשה בהעתקתו דברי עתק על צדיקו של עולם, מספרי עם לועז עובדי כוכבים הקדמונים".⁸ הוא מוסיף לדברי רבותינו — שריכוז הרב רפפורט ממקורות רבים ושונים, להוכיח שמשה היה כליל המדות הטובות מלידתו — את המאמר: "הוא אהרן ומשה הם בצדקתם מתחלתם ועד סופם" (מגילה יא ע"א). הרב רפפורט מצטט בקונטרסו את הפסוק הנאמר בלידת משה: "ותרא אותו כי טוב הוא" (שמות ב, ב), ומבאר: "והנה סתם הלשון (טוב) יורה שמזגו וטבעו הוא טוב ומטיב לכל ובעל גמילות חסדים, וכל זה ראתה בו אמו תיכף כשנולד".

יש להעיר, שכל המקורות הללו, לרבות הפסוק בשמות, אינם סותרים בהכרח את הדעה שבצד מעלותיו היו במשה גם תכונות גרועות, וכפי הנראה כך סברו התפארת ישראל ור' יוסף זכריה שטרן. ואמנם כך כותב ר' משה חיים אפרים, נכד הבעש"ט, בספרו עה"ת "דגל מחנה אפרים" בסוף פרשת כי תשא:

וראו בני ישראל את פני משה כי קרן עור פני משה והשיב משה את המסווה על פניו כו', יש בזה דברים עמוקים ונפלאים אשר הראנו ה' בזה ע"ד [על דבר] ששמעתי מן אא"ז [אדוני אבי זקני; הבעש"ט] על הא דאמר משה רבכם קוביוסטוס הוא גונב נפשות, להבין זה גם להבין, והביטו אחרי משה, איך דור דעה כדורו של משה יביטו אחרי משה ובפרט שיחשדו אותו באשת איש ופי' הוא ז"ל כי משה רבינו נולד בבחינת שיהיה רשע גמור ויהיה לו כל המדות רעות, אך שהוא הפך ושיבר כל המדות רעות והשתדל רק להכניס עצמו במדות טובות ע"כ, ויש לפרש דבריו הקדושים כי ידוע בכוונת הקטורת כי מה"ש במילואו הוא מספר מות ונמתק ונעשה האמת עיי"ש, ולכך הם לא הבינו ולא הסתכלו אל האמת וראו רק הבחינה הרע שהיה בו, והיינו הצירוף של מות הרומז בשמו ולכך והביטו אחרי משה, היינו שלא הסתכלו רק בחינת אחורים של משה וחשדוהו גם באשת איש כנ"ל, שהיה נולד בבחינת כל המדות רעות, אבל כאן כשהוריד הלוחות מן השמים כתוב ויראו בני ישראל כי קרן עור פני משה, ע"ד בתורתו של ר' מאיר היה כתוב כתנות אור בא', וזהו הרמז כי קרן היינו האיר אור משה שעשה מן בחינת רע שלו שהוא עור אור בא', ודבק עצמו אל בחינת האמת שבו שהוא אור פני מלך חיים... היינו שאז ראו בו שגם בהולדו היה בו בחינת הטוב והאמת ג"כ אך שהיה בעולם ומכוסה ועתה בא להתגלות והבן.

הרי מפורש בסוף דבריו שהיו בו במשה רבנו שתי הבחינות גם יחד. אולם מכיוון שבחינת הטוב היתה בעולם, לכן תרוי הפנים — לפי הסיפור שמובא בתפארת ישראל — הצביעו

על רוע, כך נראה להסביר את העובדה שדווקא צד הרוע בלט בציוור.¹⁰ אולם לפי זה יש עוד להסביר את עדות התורה על משה בלידתו "ותרא אותו כי טוב הוא", שהרי לפי ההסבר הנ"ל הטוב היה בהסתור.

בספר "אור פני משה", ראש פרשת חוקת, מובא הסיפור על אודות משה רבנו בשינויים קטנים:

ואם יקשה המקשה הלא מפסוק ותרא אותו כו' מוכח להיפך שהיה נולד טוב, אמנם אדרבה, מכאן יש הוכחה למעשה הנ"ל, כי לכאורה קשה הוא למה לי, הכי הוה ליה לומר ותרא אותו כי טוב (הוקשה למחבר משמעות המלה 'הוא' בפסוק)... אלא כך פירושו (ותרא) בנבואה (אותו כי טוב) ר"ל מה שהיה טוב (הוא) רצה לומר מצד עצמו יהיה טוב שישבר את החומרויות מאתו ויזהיר כזוהר הרקיע! ואפשר שזה דברי חז"ל ותרא אותו כי טוב הוא שנתמלא כל הבית כולו אורה, רצה לומר, בית זה הגוף, ראתה בנבואה שגם הגוף יזהיר.

המחבר מתייחס אפוא לשאלה ופותר אותה לפי דרכו. ואם כי אין בדבריו רמז לעמדתו של רגל מחנה אפרים, שהיתה במשה גם בחינת הטוב מלידה, נוכל לפי שיטת הדגל לומר, שמכיוון שבחינת הטוב היתה בהעלם יש לפרש שראיית הטוב היתה בנבואה. אולם נראה לפרש שהיו במשה שתי הבחינות וכו"ל, ובחינת הטוב של משה היתה במידה כה גדושה שלמרות הרע הבית התמלא אור וכדרשת חז"ל.

דבריו של הדגל, שבמשה רבנו נמצאו שתי הבחינות, נתמכים בדברי תלמידו של הבעש"ט, ר' יעקב יוסף, המביא את דברי רבו שמהם משתמע בצורה ברורה שאכן כך סבר הבעש"ט:¹¹

שמעתי בשם מורי וירא ה' כי סר לראות. כי היה משה רבינו ירא שמא הוא קליפה, עד שאמר משה משה אז אמר הנני. והענין כי משה כולל כל העולמות ולכך שמו הוקשה לו. והענין כמו שהשכינה כוללת כל העולמות דומם וצומח וכל הנבראים טובים ורעים... אבל באמת שמו עצמו הוקשה לו. ששמו כולל כל מיני רע גם כן, זה היה תמוה לו. שהיחוד האמיתי הוא השכינה, ואיך כולל שני הפכים בנושא אחד, טוב ורע שהם שני הפכים והוא הייחוד. וכן גם כן שמו משה כולל הכל ואיך נעשה הייחוד על ידו, וזהו שאמרו בש"ס (בכורות ה ע"א) משה רבכם קוביוסטוס, אבל באמת אתי שפיר כי הרע הוא כסא אל הטוב...

הרי לפנינו עוד מקור, שהבעש"ט היה סבור שיש במשה רבנו שתי הבחינות גם יחד.¹² הסבר להימצאות רוע במשה רבנו נמצא בספר "דברת שלמה". המחבר ר' שלמה לוצקר היה תלמיד המגיד ר' דב בער ממעזריטש, תלמידו וממשיך דרכו של הבעש"ט. וזה לשונו בפרשת ויקרא:

והנה ידוע שורש נשמת מרע"ה [משה רבנו עליו השלום] היה קדושה עליונה מאד מרצון העליון... כמוכא בכתיבי הארי ז"ל כי נולד בקדושה ובטהרה כמ"ש בווה"ק [כמו שנאמר בווהר הקדוש] על פסוק וילך איש מבית לוי ויקח את בת לוי עלמא דא כסיא, אמנם עם כל זה מחמת שהיתה יוכבד דודתו של עמרם הגם שהיתה קודם מתן תורה עכ"ז [עם כל זה] כתיב של נעליך כו' ואמרו בתי' דא

גופא כמו שהובא בספרים שלפי תכונתו ומוזג גופו היה מוכן לכל מדות רעות ח"ו, וע"י גודל קדושתו וצדקתו נהפך הכל לטוב, ולכן היה בכחו ג"כ [גם כן] להחזיר את לב כל ישראל לאביהם שבשמים.

דבריו הם ראייה נוספת שמאורי החסידות סבורים, שאם כי היה במשה רבנו רוע, אבל יחד עם זה היה משה מיוחד בקדושתו מלידה, וכפי פשטות הפסוק. אולם יתרים דברים אלה על הראשונים בזה שהם מביאים טעם למציאות הרע במשה, והוא משום שנולד מיוכבד שהיתה דודתו של עמרם, דהיינו מנישואין שנאסרו אחרי מתן תורה.

במובאה לעיל יש נקודה נוספת הרלוואנטית לדיון. ר' חיים מוולאזין קובע, שכוח היצר לפתות לרע מוכרח להיות שווה לכוח יצר הטוב, "למען יהיה האדם עלול לעשות רצון זה וזה בשווה"¹³. העקרון שלכל אדם בכל מצב יש אפשרות לבחור בטוב או ברע הוא עקרון קארדינאלי ומוכרח, שאם לא כן אין אפשרות לשכר ועונש. הרב דסלר מבאר בפרוטרוט עקרון זה, בשני מקומות.¹⁴ קבלת עקרון זה מעמידה לכאורה בסימן-שאלה את עמדתם של המתנגדים לומר שלמשה היו תכונות גרועות, שהרי מה רע בכך? הלא גם משה היה צריך לעמוד בנסיון, אחרת היה מגוע מלקבל שכר. כפי הנראה סבורים בעלי אותה עמדה, שיש הבדל בין קבלת ההנחה שגם למשה רבנו היה יצר הרע שהיה מחויב להתגבר עליו, לבין האמירה שנולד עם תכונת רוע במידה כזו שתמונתו מביעה ומקרינה רק רוע. לדעתם, יש לחלק בין יצר המפתה להתנהגות רעה, שזה נחלת כל אדם יהא אשר יהא, לבין תכונה קבועה של רוע הטבוע בנפש. מאידך גיסא, הבעש"ט ומאורי החסידות, התפארת ישראל וכן הגאון ר' יוסף זכריה שטרן סבורים, שמכיוון שמקובל עלינו שגם למשה רבנו היה יצר המפתה לרע, אין מניעה תיאורטית ואין פגיעה בכבודו לומר שהיו בו מלידה מידות גרועות. אדרבא, לדעתם יש מקום לטעון שדווקא בשל הימצאות המידות הגרועות בו נתאפשר לו למשה להתגבר עליהן ולהגיע למדרגה הגדולה שלו, הרע משמש כיסא לטוב,¹⁵ וכן שייעשה הייחוד על ידו, וכדברי ר' יעקב יוסף לעיל.

האדר"ת, כאמור, סבור שמה נולד בלי פגם רוחני. במכתבו לרב רפפורט מיסב הוא את תשומת לבו לדברי הרמב"ם בפרק ו משמונה פרקים: "ויש להעיר בזה בדברי הר"ם בשמנה הפרקים אם הכובש את יצרו עדיף מהחסיד מתחלתו, שאין לו מטבעו שום חשק לעבירה. ויע"ש [ויעיין שם] בדברי קדשו הנעימים". הרמב"ם חוקר שם, אם המושל בנפשו ואינו נכשל במעשיו אף-על-פי שמתאוה לרע, עדיף מן החסיד שאינו מתאוה כלל לעבירה, או שמא החסיד נעלה יותר מהמושל בנפשו. הרמב"ם מסיק:

והוא שהרעות אשר הן אצל הפילוסופים רעות, אשר אמרו שמי שלא יתאוה אליהן יותר חשוב מן המתאוה אליהן ויכבש את יצרו מהן, הם הענינים המפורסמים אצל כל בני אדם שהם רעות, כשפיכת דמים וגניבה וגזילה והונאה, ולהזיק למי שלא הרע לו, ולגמול רע למטיב לו, ולבזות אב ואם וכיוצא באלו, והם המצוות שאמרו עליהם חז"ל שאילו לא נכתבו ראויים הם ליכתב, ויקראו אותן כו' מצות השכליות, ואין ספק אשר הנפש אשר תשתוקק לדבר מהם ותכסף אליו, שהיא חסרה... אבל הדברים שאמרו עליהם החכמים שהכובש את יצרו מהם הוא יותר חשוב וגמולו יותר גדול, הם התורות השמעיות, וזה אמת, שאלמלא התורה לא היו רעות כלל.

האדר"ת סבור, שדברי הרמב"ם שעדיף לא לחשוך כלל במעשים שהשכל קובע שהם רעים, הם הוכחה לצדקת העמדה שמשה רבנו נולד בלי מגרעת, שהרי מפורש ברמב"ם שהרצון להזיק, למשל, הוא פגם, ולפי הסיפור בתפארת ישראל משה רבנו נולד עם כל ה"חסרונות שבעולם". בהשקפה ראשונה נראה, שדברים אלו מהווים קושיה על עמדת הבעש"ט ואחרים שמשה רבנו נולד בעל מדות רעות. אחרי העיון נראה לומר, שדברי הרמב"ם מוסבים רק על בני-אדם בוגרים שיש להם הכלים הקוגניטיביים והנפשיים להתמודד עם הסביבה החיצונית והפנימית. השאלה באשר למשה מתמקדת במבנה נפשו בשעת לידתו, ובמונחים מודרניים — בתורשתו הגנטית. אין לעשות הקבלה ממצבו הנפשי של תינוק לדין ברמב"ם מי יותר חשוב בין אנשים בוגרים בעלי שכל ונסיון. נכון אמנם שהבוגר שמטבעו אינו מתאוה לעבירה דומה במידת-מה לתינוק, אבל אין השוואה זו דומה בכל הפרטים. הרי גם החסיד שאינו מתאוה לרוע נחשף לו, ואם בכל זאת אינו חושק בזה הרי זה סימן לטהרה נפשית, שבמקרים מסוימים, לפי הרמב"ם, עדיפה מכיבוש היצר, מן המושל בנפשו. אולם תינוק שאין לו לא שכל ולא נסיון, אין חסרון זה פגם לפי התפארת ישראל והבעש"ט, אף לפי דברי הרמב"ם שהחסיד עדיף מהמושל בנפשו, אם זה האחרון נולד בעל פוטנציאל לרוע. אדרבא, ככל שהפוטנציאל יותר גבוה ובכל זאת מתגבר, הרי זה מעיד על צדקתו וטוהר נפשו, במיוחד אם מצליח לעקור אפילו את החשק והרצון לרע.¹⁶

עמדות חכמי ישראל ואסכולות פסיכולוגיות

הדעות המנוגדות שהובעו על-ידי חכמי ישראל בקשר לתכונותיו של משה רבנו, דומות לכאורה לאלו שבקונפליקט התיאורטי בין האסכולות הפסיכולוגיות שצוינו לעיל. אפשר אולי לומר שהדעה הרואה במשה מידות רעות דומה לאסכולה התופסת את האדם כמלא רוע, והגישה השנייה מקבילה לזו הרואה את האדם כטוב ביסודו. אולם לפי מה שהובהר, שמחלוקתם בעניין משה רבנו מתמקדת במבנה נפשו בלידתו והיא ספציפית למשה משום מעמדו המיוחד, אין מקום להשוואה. אם כי טיעון זה נכון, אין להתעלם שמשתמע מעמדת התפארת ישראל ומאורי החסידות, שהימצאותן של תכונות גרועות בנפש האדם הבוגר אינה נתפסת באותה חומרה כפי שנראה מעמדת הרבנים רפפורט והאדר"ת, והיא דומה לזו של האסכולה הפסיכולוגית הרואה באדם רוע, וכפי שרולו מאי סבור. קו מחשבה זה מוביל אותנו לדון בנקודה רלוואנטית נוספת. אסכולות פסיכולוגיות חלוקות ביניהן בשאלה: עד כמה האישיות הבסיסית של האדם ניתנת לשינוי? האם שינויים התנהגותיים הנראים על פני השטח משקפים שינויים מהותיים במבנה נפשו של האדם, או הם רק שינויים התנהגותיים גרידא בעוד המבנה הנפשי נשאר כמקודם? האם יש גרעין נפשי בסיסי שכמעט אין ניתן לשנותו, או שמא נפש האדם מתפתחת תמיד, עוברת שינויים ואין קשר הכרחי בין עברו של האדם למצבו הנוכחי? העמדות בשאלה זו אינן ניתנות בקלות לסיווג לפי אסכולות שונות. למשל, באסכולה הפסיכואנאליטית יש להבחין בשתי גישות שונות. פרויד סבור שקשה ביותר להגיע לשינוי מהותי; ואילו אריקסון בדעה שהשלבים ההתפתחותיים בחיי האדם, שלבים שלפי דעתו פרוסים לאורך כל חייו, מעניקים אפשרויות רבות לשינוי.¹⁷

נראה שגישות אלו יכולות לשמש מרכיבים בהסבר מחלוקת החכמים בעניין משה

רבנו ופתרון לקושי בסוגיה זו. לעיל נידונה הפניית האדר"ת לשמונה פרקים של הרמב"ם במטרה להוכיח צדקת עמדתו, ונאמר שם שגם לפי התפארת ישראל מובנת דעת הרמב"ם כי באשר למצוות שכליות חסיד עדיף ממושל ברוחו. כן הוסבר, שאין לעשות הקבלה בין קביעתו של הרמב"ם הן באדם בוגר לשאלת תכונותיו של משה רבנו כשנולד. ברם קשה להבין את כוונת האדר"ת, שהרי הבדל גדול יש ביניהם. אולי יש להסבירו בצורה הבאה: לשאלת תכונותיו של משה רבנו יש השלכה על עמדתו כלפי אנשים רגילים, שאם נאמר שהיה במשה רוע, קל-והומר לאחרים. והיות שאישיותו של האדם אינה ניתנת בקלות לשינוי (נניח שהאדר"ת סבור כך), נמצא שכאילו אנו מצהירים שאין לצפות מבני-אדם שיתנהגו בטוב, כי הרי הרוע טבוע באדם וקלושים הסיכויים שישתנה. לכן האדר"ת מפנה את תשומת לבנו לדברי הרמב"ם, שעדיף (כשמדובר במצוות שכליות) לא להימשך לרוע בכלל. הנחה זו נראית לאדר"ת כתומכת בעמדתו לגבי משה — שאם נקבל שנולד עם רוע הגם שניצחו, נעמוד תוהים לגבי יתר בני-האדם, איך נצפה שגם הם יניצחו במערכה? חידושו של הרמב"ם ובסיסו שטהרת הלב עדיפה ממלחמה ומנצחון על הרע, מנחה אותנו להחזיק בדעה, הן לגבי משה הן לגבי אחרים, שבני-האדם לא נולדו עם פגמים מוסריים. עמדה זו משחררת אותנו מלהתמודד עם השאלה איך יוכל אדם רגיל לנצח את הרע ולשנות את אישיותו, משימה קשה ביותר לפי עמדה פסיכולוגית מקובלת. חבורת החכמים — התפארת ישראל, הרב שטרן וגדולי החסידות — הסבורים שאכן היו בו במשה רבנו פגמים מלידה, יכולה לנקוט אחת משתי העמדות: (א) אמנם משה רבנו נולד בעל תכונות גרועות אבל אין לזה השלכה על בני-אדם אחרים, ודווקא משה בשל ייחודו נוצר ככה שיוכל לתקן, להפוך את הרע לטוב, ולפיכך בכוחו להחזיר את לב ישראל לאביהם שבשמים וכמבואר למעלה; (ב) שיש השלכה ממשה לכלל האנושות וגם כאנשים רגילים יש רוע, ואף-על-פי-כן אין זה עילה לבהלה וחזרה. מציאות רוע הטבוע באדם, גם אם נשתרש בו מימי קטנותו וילדותו, אינה מכתיבה בהכרח שאישיותו תתפתח בדרך לא טובה. לאדם ניתנו אפשרויות רבות להשתנות במשך ימי חייו, בשלבים ההתפתחותיים שהוא עובר ומתנסה בהם, וכפי הגישה השנייה הנפוצה בין התיאורטיקנים הפסיכולוגים.

נאמר קודם שלוויוכות בין הרבנים יש השלכה על גישת היהדות להבנת מהות האדם, וזאת משום שהיהדות היא מערכת דתית ומתעסקת בשאלות ערכיות ומוסריות. נקיטת עמדה הרואה בדעה שמשה היה נגוע בלידתו במידות רעות פגיעה בכבודו, מובילה אותנו לומר שגם אצל אחרים הימצאותן של תכונות רעות, רוע בפוטנציאל, מהווה פגם מוסרי; וככל שתימצאנה באדם תכונות רעות המאפשרות ביתר קלות התנהגות רעה, כן תרד קרנו הערכית. החכמים החולקים עליהם סבורים שרוע בפוטנציאל אינו בהכרח פגם, אלא הוא יכול לשמש כאמצעי להביא את האדם לדרגת רוחניות גבוהה. חילוקי דעות אלה משמעותיים רק במערכת דתית מוסרית, מה שאין כן במערכת פסיכולוגית. התעניינותה של המערכת הפסיכולוגית במהות האדם מוגבלת לתחום ההבנה והחיפוש לדרך נאותה לעזור לאדם במידת הצורך להתמודד עם קשייו. נכון שחשוב לה למערכת להבין מהותו של האדם, אבל אין שאלה זו נוגעת להערכת האדם. המערכת הפסיכולוגית אינה מערכת שיפוטית המעוניינת לחרוץ דינה לגבי מוסריותו של פלוני. לעומתה, המערכת הדתית רואה את תפקידה ללמד, להורות לאדם את הדרך הנכונה שתביא אותו להתקרב לבוראו, ולכן היא מתעסקת בהערכות שיפוטיות מוסריות.

לארגומנט זה יש פן נוסף. נאמר שיש הבדל בין המושג יצר לבין תכונה או מידה רעה. הפסיכולוגיה אינה מבדילה בין תכונות ליצורים. עיקר עניינה הוא להבין פשר התנהגות האדם, ומה לה אם המניע ההתנהגותי יכולה תכונה או יצר. מבחינתה ההבדל הוא אפוא סמאנטי גרידא. אולם היהדות שהיא מערכת דתית חשוב לה היחס, הקשר בין הנברא לבורא, ולכן היא מבדילה בין תכונה ליצר. גם אדם שנוולד בעל תכונות רעות, רוע בפוטנציאל, אינו פטור מההתחייבות לבוראו, לשפר לתקן ולהתנהג בצורה נאותה. היהדות מצהירה שלמרות תכונות גרועות ניתנו לאדם הכוח והאפשרות להשתנות, אחרת אין מקום לשכר ועונש. לשם ביצוע משימה קשה זו היא משתמשת באמצעי "סייעתא דשמיא", עזר המוענק לכל אדם הרוצה בכנות להתעלות. לעומתה, המערכת הפסיכולוגית אינה קשורה ואינה מושפעת משיקולים תיאולוגיים ודתיים, אלא היא מנסה לבדוק בצורה מדעית תיאוריות ומושגים בכלים העומדים לרשותה. המושגים "יצר" במובן כוח המפתח לרוע ו"סייעתא דשמיא" במובן עזר משמים לאדם, אינם משמעותיים עבורה, ולכן מבחינתה יצר ותכונה זהים.

הערות

- 1 S. Z. Leiman, "Rabbi Israel Lipschutz: The Portrait of Moses", *Tradition*, : ראה 91-98, Summer 1989, pp. 24(4). ראה התייחסותי למאמרו: *Tradition*, 26(1), Fall 1991, ותשובתו של ליימן שם.
- 2 ראה מאמרו של ליימן, שם, ומקורות נוספים בתגובתו על הערותי. יש לציין את הוכחותי של הגאון ר' יהושע לייב דיסקין זצ"ל, הרב מבריסק, שצוטטו על-ידי הרב רפפורט בקונטרסו. טיעון אחר הובא בהערה 9 במאמרו הראשון של ליימן.
- 3 צוטט בתגובתו של ליימן (הע' 1 לעיל).
- 4 בתגובתי על מאמרו הראשון של ליימן (הע' 1 לעיל) הבעתי הסתייגות מכמה ממסקנותיו. מאמר זה מרחיב את טיעוני, מנתח היבטים שונים של הבעיה, בתוספת מקורות שלא הובאו לא במאמרו של ליימן ולא בתגובתי, ומשווה דעות רבני ישראל לעמדות פסיכולוגיות.
- 5 E. Staub, "The Nature and Study of Human Personality", in: E. Staub (ed.), *Personality: Basic Aspects and Current Research*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1980
- 6 R. May, "The Problem of Evil: An Open Letter to Carl Rogers", *Journal of Humanistic Psychology*, 22 (1982), pp. 10-21
- 7 R. I. Evans, "A Conversation with Konrad Lorenz", *Psychology Today*, Vol. 8 (1974)
- 8 בהסכמתו לקונטרסו של הרב רפפורט, "זכות רבים", שהוציא בירושלים בשנת תרנ"ה.
- 9 כלומר: משה - מם שין הא (446) = מות (446) - האמת (446). וכנראה כתב מה"ש, ולא מש"ה, לשם הדגשה וציון.
- 10 פרופ' ליימן, בתשובתו לדברי (הע' 1 לעיל), טען שדברי הרגל אינם בהכרח מייצגים דעתו של הבעש"ט שאמר שמשה רבנו נולד בעל מידות רעות. טיעון זה אינו מתקבל על הדעת, נדמה לי שאין אפילו פעם אחת בספרות החסידיית דעה מנוגדת או אחרת מהבעש"ט. קל-יחומד שלא נראה סביר שנכודו, המרבה לצטט אותו, יביע עמדה אחרת, בפרט כשכותב שהוא מסביר דבריו. ליימן מחזק את עמדתו בנימוק נוסף, והוא: שלא נמצא גישה דומה לזו של הרגל בספרי חסידות אחרים. בפנים המאמר אחיחס לטיעון זה.
- 11 צוטטו בספר: כעל שם טוב על התורה, חלק שני, ירושלים, תשל"ב, פרשת שמות, טעף ט. ועיין שם בהערה 1, ומקורות נוספים הן מר' יעקב יוסף וממאורי חסידות אחרים. דברי בעל התולדות,

שהרע כיסא אל הטוב, ככוחם לשמש בסיס תיאולוגי לעמדה שבמשה רבנו היה רוע, אין אפשרות של טוב אמיתי מבלי שיעבר את הרע, וכדברי בעל היכל הברכה בהערה ו המצטט את דברי הזוהר: "ולית טוב, אלא ההוא דנפיק מגו כיש ודא איהו פולחנא שלים". רעיון זה מובא, גם כי בלבוש אחר, בדברי הנועם אלימלך, פרשת שמות, ד"ה וירא אליו ה'. הנועם אלימלך מסביר שמשה רצה להיטגר לגמרי ממידות רעות אולם לא היה יכול, וזהו פשר המראה שהסנה איננו אוכל. רצונו של משה נבע מכך שרק בהסרה טוטאלית של המידות הגרועות אפשר לבוא "אל המדרגות גדולות לראות מראות גדולות", אולם הקב"ה רמז לו "וזה בלתי אפשרי עד שיבוא משיח צדקנו, ואז והעביר השם רוח טומאה מן הארץ לגמרי". מודגשות שתי נקודות בדבריו: (א) שאי-אפשר להגיע אל הטוב המוחלט, אל "המראות הגדולות", בלי לעבר, קרי להכניע את הרע, וזהו רעיון שהרע כיסא לטוב, (ב) שגם במשה רבנו נדבק קצת מן הרע. הדברים נראים מנוגדים לגישת הרבנים האדר"ת ורפפורט. יש לשים לב לסוף דבריו של הדברת שלמה, יצוטט במאמר: "ולכן היה בכחו ג"כ להחזיר את לב כל ישראל לאביהם שבשמים". מודגש כאן הרעיון שהצדיק יוכל להושיע, להעלות החוטא, רק אם יהיה להם מכנה משותף, שהצדיק ירד לדרגתו של החוטא במטרה להעלות אותו. לאור זה מובן למה יש צורך שגם למשה רבנו ידבק הרוע. עיין בהמשך דבריו של הדברת שלמה. רעיון זה הוא יסוד בתורת החסידות, עיין למשל: נועם אלימלך, פרי שמות, ד"ה ותצב אחותו; ר' מנחם מענדיל מוויטבסק, פרי הארץ, ירושלים, תשל"ד, פרשת מטות מסעי, ד"ה והענין הוא.

12 אור החיים, דברים לג, ד כותב שמידותיו הטובות של משה מקורן ביראת השם, "לא שהיה טבעו". ובשמות ג, ד כותב: "משה היה נביא בטרם יצא מבטן אמו", וזה נוטה לדברי הדגל שהיו בו שתי הבחינות.

13 רוח חיים, אבות ד, ב.

14 הרב א"א דסלר, מכתב מאלהו, כרך ב עמ' 238, כרך ג עמ' 184.

15 רעיון זה נמצא גם בדברי הגר"א: "כל שכר העולם הבא להפך מריא למתקא", מובא בספר אורות הגר"א, בני-ברק, תשמ"ו, דף עז.

16 חשוב להדגיש שבויכוח על-אודות מבנה נפשו של משה רבנו בשעת לידתו מדובר רק בפוטנציאל, ולכן השאלה שנחלקו בה ר' יוחנן ור' אבהו (ברכות לד ע"ב), מי עדיף בעל תשובה או צדיק גמור, אינה רלוואנטית. ראה בעניין זה בהסכמת האדר"ת לקונטרסו של הרב רפפורט, וכן בתגובתי למאמרו של ליימן (הע' 1 לעיל). נראה שיש לציין עוד נקודה רלוואנטית. הרב דסלר מסביר בצורה עמוקה איך התנהגות גורמת לגילוי כבודו יתברך: "כי מי שהוא קרוב אל החומריות, ואף על פי כן בוחר לאחוז בנצח האמת שהוא מכיר — הרי בזה מגדיל הוא את גילוי כבודו ית' יותר... כי הרי הבהיק אור בתוך חושך החומריות, לעומת זה, מי שהשגתו גבוהה יותר, הגילוי שבא על ידו זך ומוזקק יותר" (מכתב מאלהו, ג, עמ' 148). לפי זה, משה רבנו שהיו בו שתי הבחינות טוב ורע (לפי עמדת התפא"י והבעש"ט), גרם הן לגילוי גדול של כבוד הקב"ה והן לאור זך ומוזקק. רבי מנחם מענדיל מוויטבסק, פרי הארץ, פרי בלק, כותב ש"משה רבנו היה בו טוב ורע, ומסביר כוונת הבריאה שיתגלה כבוד ה' על-ידי הנעת הרע, ב"מי שהוא מוטבע בתכלית מדות הרעות... כן מי שהוא בעל מעלות טובות... זה תכלית הנחת רוח לפניו... וכולן היו במשה רבנו ע"ה". שיטתו דומה מאוד לגישתו של הרב דסלר, וכן יש הוכחה נוספת שמאורי החסידות ראו במשה רבנו שתי הבחינות, טוב ורע.

17 L. A. Hjelle & D. J. Ziegler, *Personality Theories*, McGraw Hill, N. Y. and Toronto, 1981 pp. 17-18

